

A történetileg változó család problémájáról

Granasztói György tanulmánya két számomra leglényegesebb konklúzióját szeretném kiemelni. Egyik a kutatástörténeti áttekintésből levont következtetés, mely szerint *a családkérdéssel legelmélyültebben foglalkozó társtudományokban eddig nem alakult ki olyan koncepció, melyet a történettudomány is átvehet, s ilyet ez idő szerint nem is lehet tőlük várni.* A másik a tanulmány eredményeinek összefoglalásában kimondott metodikai állásfoglalás: *nem célravezető kérdésfeltevés az, hogy „mi a család”, hanem azt kell vizsgálni, hogy „hogyan működik”.* Ez a „látszólag szerényebb megfogalmazás” valóban „az eddigiektől gyökeresen eltérő megközelítést” fejez ki; ugyanakkor magam is azt tartom a történeti aspektusú családkutatás egyetlen járható útjának. Ez az a kérdésfeltevés, amellyel el lehet jutni a család mint társadalmi (tehát történetileg változó) alakzat dinamikus modelljéhez.

Voltaképpen magától értetődőnek vélhetnénk az idézett megállapításokat. Azért van állásfoglalás-erejük, kimondásuk azért volt szükséges és lényeges, mert alig van még egy olyan interdiszciplináris probléma, amely körül ennyi heterogén nézet, összeegyeztethetetlen felfogás gyűlt volna fel. Amióta a családkutatás szélesebb érdeklődés középpontjába került, az érintett tudományágak körében a különféle nézőpontok és definíciók, terminológiák, módszerek, elméleti általánosítások koordinálatlanul léteznek egymás mellett; egyelőre jobban reprezentálják az egyes kutatási területek egymástól különböző aspektusait (néha az aspektusok szubjektív értelmezését), mint magát a fókuszba került jelenségyűttest.

Tudott dolog, hogy a társadalomnak az a sejtje, melyet könnyelven a félreértések különösebb veszélye nélkül nevezünk családnak, különböző társadalmi jelenségek bonyolult rendszeréhez tartozik. Ebből következik, hogy csak a rendszer egészének ismeretében, a benne lejátszódó mozgást (legalábbis a „családot” közvetlenül érintő összefüggéseit) figyelembe véve lehet általános érvényű válaszokat adni mindazon alapkérdésekre, melyek egyelőre a családkutatás különböző részterületei oldaláról vannak föltéve.¹ Az ehhez szükséges összefoglaló koncepció azonban hiányzik vagy nem érvényesül a kutatásban. Egészen vázlatosan jelezve, a következőkről van szó.

– Természeti jelenség, hogy a népesség reprodukálja önmagát, de a természetes folyamatot a népesség életkörülményei, bizonyos történelmi események, a társadalom mindenkori állapota és ennek megfelelő magatartása is befolyásolja (ingadozásait viszont nem mindig magyarázza).

¹Hasonló értelemben kísérli meg az első magyarországi szintézist *Tóth Zoltán*: A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztcsalád tevékenységszerkezete. Társadalomtudományi Közlemények, 1971/2. 65–117. – Ez egyik tanulsága *Bodrogi Tibor* történeti szempontból még kiaknázatlan filológiai alpmunkájának: A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. In: Műveltség és hagyomány. *Studia ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae III.* (A debreceni KLTE Néprajzi Intézetének évkönyve.) Szerk. Gunda Béla, Budapest 1961. – Ebben a felfogásban új hangsúlyt kap az a megközelítésmód is, ahogyan *Kosáry Domokos* a tágabb struktúra ellentmondó jelenségeiből vezeti le egy speciális jelenségnek az adott körülmények közt szükségszerű voltát: A paraszti „familia” kérdéséhez a XVIII. század elején. *Agrártörténeti Szemle V.* (1963) 120–131.

– A társadalomban élő népesség szolidaritásrendszert alakít ki, és ezzel összefüggő tudatvilágot, ezen alapuló hagyományt. A szolidaritásrendszer magától értetődően épül elsődlegesen a vérségi-rokonsági kapcsolatokra (ezek az ősök számontartásában a „fiktív” rokonságig is visszamennek, az élő társadalomban pedig kiegészülnek a „mű-rokonság” intézményével, egyéb szolidaritásformákkal mint pl. a „szomszédság”, végül különféle egyéb lokális vagy szélesebb, egyre bonyolultabb spontán vagy intézményes formákkal, melyekben a vérségi szolidaritás háttérbe szorul, leszűkült körben vagy egyáltalán nem érvényesül).

– Életközösségek jönnek létre az anyagi létfenntartás, prosperálás érdekében, mégpedig – ismét magától értetődő módon – elsődlegesen az adott vérségi szolidaritásrendszeren belül. Ezek szükség és lehetőség szerint, de hagyomány vagy konvenció által szabályozott formában fogadnak be kívülállókat (idegen vagy a távolabbi rokonsághoz tartozó munkaerőt). Az európai és más társadalmakban, azok történelmi fejlődésének különböző szakaszaiban az ilyen életközösségek különféle szorosabb-lazább, szűkebb vagy bővebb változatai ismeretesek; jellegüket, összetételüket a hagyományos szolidaritás-, illetve kapcsolatrendszer mellett az osztályviszonyok, az adott gazdasági tényezők szabályozzák s bizonyos fokig a magasabb szintű intézményrendszer is befolyásolja.

– A közvetlenül egymással élők szűkebb létfenntartási közösségei különálló egységeket alkotnak a lokális társadalmon belül, annak alapsejtjei. Az európai középkori-újkori „család”, „családi háztartás” változatai is ilyen alapegységek, vagyis a vérségi alapon szerveződött elemi gazdasági közösségek sokféleségébe illeszkednek. Szerkezetük stabilitásán vagy változásán keresztül játszódnak le a társadalmi struktúra fenntartása vagy átalakulása. Nyugalmi állapotban az alapegységek folytonosan reprodukálják önmagukat és ezáltal a lokális társadalom adott struktúráját. Mobil helyzetű társadalomban ez a fenntartó folyamat meginog, normái meglazulnak és a családi egységekből kiváló töredékek (egyének) az emelkedés vagy süllyedés nagyobb ugrásaira is képesek vagy kényszerülnek (ami gyakran jár együtt elvándorlással), míg a megmaradó egységek helyzetük megerősödésének vagy változásának megfelelően alakulhatnak át. Ugyanakkor megjelenhetnek közöttük új, máshonnan kiszakadt (bármilyen helyzetű és összetételű) jövevény egységek is, melyek itt vagy meg tudnak állapodni, vagy rövid életűek lesznek.

– Hogy egy társadalom milyen szerkezetű egységekből tevődik össze, adott viszonyaiból következik. Gazdaságilag differenciált társadalom családstruktúra szempontjából is szükségképpen differenciált s mivel a történelem kevesebb fajta családstruktúrát formált produkált, mint társadalmi szituációt, a differenciált társadalmakban különböző „családformák” (szerkezeti típusok) hosszú időn keresztül párhuzamosan élhetnek egymás mellett úgy, hogy legfeljebb gyakoriságuk és földrajzi elterjedésük ingadozik (mint például Magyarországon feltehetően a feudalizmus egész tartama alatt). A jelenlegi hézagos ismeretek mellett tág tér nyílik arra, hogy egy-egy rövidebb időszakban észlelt (vagy lokálisan tapasztalt) változási tendenciát egy hosszabb távú, egyenes vonalú fejlődés részének tekintsünk, vagy ilyen egyirányú fejlődést legfeljebb egy-egy nép őstörténetétől a modern ipari társadalomig terjedő távlatban ismerjünk el – feltéve, hogy a családstruktúrát az együttélő közösség létszáma és összetétele alapján határozzuk meg. A családi közösség funkciója, az együttélők gazdasági együttműködésének mibenléte és a szerkezet ennek alapján való levezetése közelebb visz a társadalom állapota és családstruktúrája közötti összefüggésekhez, de szintén az előlegezett rendszerezés veszedelmei között. Végül is minden gondolatmenet ahhoz a kiindulópontoz vezet vissza, hogy a családi egységek szerkezetét közvetlenül alakító alaptényezők a biológiai, gazdasági és tudati momentumok elválaszthatatlan összszövődéssel érvényesülnek, több-kevesebb döntést engedve az egyéneknek. Ennek a mechanizmusnak a működése mindennél többet mond a társadalommal együtt változó családról, és rajta keresztül a társadalomról magáról, de megismerni csak teljességében és életközlelből lehet. Ennek az aspektusnak, melyet Granasztói tanulmánya képvisel és mond ki (a maga eszközeivel indokolva és alkalmazva azt), abban van a történetisége, hogy félretelve a kínálkozó preconcepciókat, a „társadalmi totalitásában felfogott ember” tevékenységének történetileg általánosítható szabályszerűségeit képes feltárni.

Az itt nagyon is nyersen, ismert tényeket összefűzve és helyenként hipotetikusan felvázolt gondolat sor azt mutatja, hogy egyrészt a családkutatás szorosan összefonódik a háztartáskutatással (akarva-akaratlanul), másrészt a demográfiai, régészeti, szociál-antropológiai (etnológiai), szociológiai, gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusok számos ponton találkoznak egymást átfedve, kiinduló és végpontjaik viszont élesen különválnak. Az átfedés következtében az egyes diszciplínák ismeretanyaga

(néha forrásanyaga) helyet kap a többiben is, de egymás eredményeit csak korlátozottan, átvétíve tudják használni. A történettudomány (a történettudományhoz közelítő régészettel² együtt) igen nyitottnak bizonyult a társtudományok eredményeivel és módszereivel szemben, de adaptáló készsége nem mindig szerencsés, néha a könnyebb megoldások felé tereli a kutatást, fékezve a módszerek átgondolását, érvényességük ellenőrzését, történettudományi kiegészítését; a történeti problémaállítás mélységét néha serkenti, de néha gyengíti. Másfelől a társtudományok növekvő érzékenysége a problémaegyüttes történetisége iránt nemcsak hasznára lehet a kutatásnak; átsapthat a megfelelő empirikus ismeretanyag nélkül való historizálásba. Azt az igényt, hogy a történettudománynak ki kell alakítania saját családkutatási koncepcióját, úgy is értelmezhetjük, hogy a társtudományok eljutottak oda, ahol történeti koncepció nélkül nincs tovább út, a történettudomány viszont még adós ezzel. Ezért tartom lényegesnek és súlyosnak Granasztói erre vonatkozó állásfoglalását (s vele együtt a hozzá vezető, a dolgok lényegére koncentráló tárgyilagos tudománytörténeti áttekintést).

Felmerült a vitában az a kérdés: mit reprezentál a kassai példa, mint az egykorú magyar társadalom mintája? Hogy nincs szélesebb vagy országos érvényessége, azt a szerző állapította meg. A vizsgálati eredményt leginkább a családstruktúrának a társadalom állapotával való összefüggése szempontjából látom általánosíthatónak: Kassa 1549–1554-i állapota a felbolydultság; a minta a traumatikus állapotra lehet általában jellemző. Ez a kérdés az összehasonlító anyag döbbenetes hiányosságát hozza előtérbe. Felvetődik, hogy szélesebb, de demográfiai vagy családszerkezeti elemzésre alkalmas adatokat nem tartalmazó forrásanyag mennyiben volna hasznosítható mégis? Mint a vitában felhozott kutatásismertetések is mutatták, az eltérő történelmi helyzetek, társadalmak összehasonlító adatainak illesztése legalábbis a forráslehetőségben való bizonytalanságunkat oldhatná fel, vagy a különböző állapotú társadalmi csoportokra vonatkozó megfigyeléseket tenné kiterjedtebb mértékben lehetővé.

A népességtudomány szakkövetelményeinek megfelelő elemzésekre nincsen mód az anyakönyvek, illetve lélekösszeírások kellő gyakorisága és színvonala, tehát a 18. század közepe előtt. A társadalom állapotára vonatkozó ismeretet a különféle összeírások gazdasági-társadalmi adataitól szoktuk függővé tenni, s ezért éppen a 16. század viszonyainak megismerésére szűk lehetőségeket látunk, bár egyes forrásfeldolgozások ezt egyre inkább cáfolják. Magam is ellenkező és (szisztematikus forrásfeldolgozást feltételezve) jóval optimistább állásponton vagyok forrásainkkal szemben. Erre egy végletes példát kell idéznem: a moldvai magyarok 17. századi társadalmáról a Bandinus érsek egyházilátogatásakor készült összeírás pusztá névsorai alapján rajzolt körképet, *Mikecs László* klasszikus nyelvtudományi remekművét.³ A települések névanyagának összetételéből meg lehetett állapítani, hogy nyugalmi vagy mobil, illetve korábban vagy későbbben betelepült, a differenciálódó környezethez felcsatlakozó vagy attól elzárt társadalom él bennük. Ehhez azt kellett hipotetikusan megállapítani – a társadalom névadó tevékenységének ismerete alapján –, hogy milyen alapon lehet a névanyagot osztályozni. Ilyen, és más, a névtörténetre alapozott vizsgálatokat 16. századi forrásainkon akár a pusztá névanyag, akár az összeírtak helyzetére, termelésére vonatkozó adatok bevonásával bőven lehetne végezni. Mivel az összeírások egy része nem magában álló, elvileg a névanyag időbeli összehasonlítása is tömegesen lehetséges. Tehát bizonyos kutatási bázisok lappanganak. Fel-tárással a hosszabb távon végzett családkutatás egyik kényes pontját, a családnévek öröklődésének kérdését (ahol a családformák esetéhez hasonlóan, nem az egyenesvonalú megszilárdulás folya-

² A legújabb összefoglalás *Mesterházy Károly* monográfiájában: Nemzeti szervezetszerkezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest, 1980. 144–148.

³ A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása. Erdélyi Tudományos Füzetek 171. Kolozsvár, 1944.

mata oldaláról nyílik a megoldás) az eddigi töprengően óvatos feltételezésektől a forrásfilológiai megállapodás szintjéig vihetnénk el.⁴

A koraujkori gazdaság- és társadalomtörténet forrásai igen alkalmasak arra, hogy a családok tömegeinek magatartását a legkülönbözőbb történeti helyzetekben lehessen elemezni, és mennél komplexebb az adózási, termelési adatsorok elemzése, annál közelebb kerülünk a közvetlen „család-kérdéshez”. De túl gyakran vagyunk indirekt eszközökre utalva, miáltal a tömegesen végzett történeti családkutatás Magyarországon nagymértékben forrásfilológiai kérdés (a névizsgálatokban rejlő lehetőség csak egyik legkevésbé ismert példája ennek). Eredményeink szerencsés kivételektől eltekintve nem elégíthetik ki a társtudományok igényeit. Mégis úgy gondolom, hogy *ha van olyan történeti koncepció, mely a társtudományok követelményeit figyelembe véve, de forráskorlátozó aspektusai kikapcsolásával érvényesíthető, diszciplínánk a társtudományok számára is több történeti támpontot nyújthat, mint eddig*. Ki tudja, közös problémánk tág perifériáiról nem nyílnak-e biztosabb utak a közös megoldásokhoz, mint a szigorúan kitűzött középpont tévesztő közelségéből?

⁴ A foglalkozásnevek kapcsán Granasztói is a problémakör új áttekintésére kényszerül. Állásfoglalásával saját névelemzéseim alapján is egyetértek, legfeljebb a névanyag általában való vizsgálatát hiányolhatom: az alternatív névadás, a forrás és a közösség névhasználata közötti különbség figyelembevételével a Kassa válságperiódusában lejátszódott migráció mértékét, lokalizálódását biztonságosabban lehetne meghatározni. Az általam vizsgált zempléni terület migrációjáról először formálisan kialakított képet például a későbbi névelemzés nyomán korrigálnom kellett: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában (szerk. Makkai László), Budapest, 1966. 338–341.